

Courante en minder courante thesen inzake de hylomorfistische samenstelling

VICTOR CH. RAVENSLOOT

(verschenen in *De actualiteit van Sint-Thomas van Aquino*, (red.) J. Vijgen, Hoofddorp, 2005, 88-96)

In de afgelopen jaren is er een aantal bijdragen over het hylomorfisme verschenen, waarvan er verschillende een verfrissende kijk boden op het probleem van stof en vorm, zonder de realistisch-aristotelische traditie in dezen te wijzigen, integendeel. Immers, uitsluitend het hylomorfisme van Aristoteles geeft de juiste oplossing van het blijven en het veranderen als antwoord op de parmenidiaans-heraclitische uitdaging. Zoals bekend, greep de moderne fysica uit de tijd van Descartes, Galilei en lateren terug op voor-aristotelische, meer bepaald praesocratische natuurfilosofieën, die geen zuivere metafysica kenden, onderscheiden van de natuurfilosofie. De materie werd er gezien als een min of meer zichzelf genoeg zijnde factor, waarmee verder alles in ons heelal zou kunnen worden verklaard aan de hand van de mathematica. Hoezeer laatmiddeleeuws en renaissancistisch denken ook mogen verschillen van de moderne fysica, het nominalisme van de 14de eeuw bereidde de deze fysica voor en vertoonde zelf ook trekken ervan, met name op het punt van de eerste, algemene stof, die een van de vorm geïsoleerd ens rationis werd, rijp voor mathematisering en mechanisering. Tegelijk werden de mathematische grootheden van hun kant gaandeweg steeds meer als DE realiteiten in de wereld aangemerkt. De smaak voor het metafysische werd steeds meer verzwakt, zodat veel van de neoscholastiek sinds de 16de eeuw in de zogenaamd metafysische verhandelingen én een gedachtenspel aan de orde was én een substantiverende vergroving, in de lijn van het moderne dualisme.

De basisfout was, dat metafysische beginselen, zoals dit met mathematische beginselen het geval was, gereïficeerd werden, waarmee de eigen sfeer ervan zich aan de blik onttrok. Act en potentie, vorm en stof, het werden min of meer gereede en in ruimte & tijd gezette elementen, van waaruit natuurlijk geen substanties als werkelijke eenheden meer waren te verkrijgen.

Het geniale van Aristoteles is, dat de onveranderlijkheid van de essenties gegarandeerd wordt in combinatie met een volledig recht doen aan de wordingsdynamiek. De protè hulè die de wisseling van wezenheden draagt laat de werking van vertrekkende morphè geleidelijk verdwijnen, terwijl de werking van de komende vorm zich al doet gelden: soepele continuïteit van de stof bij discontinue opvolging van vormen. In het levende is de eerste stof tevens het substraat dat de komende en gaande accidentele materiën regelt als deel van de nevenzakelijke veranderingen als geheel. Meerdere verschillende en elkaar aanvullende causale beginselen maken in het aristotelisme de ongedeelde dingen uit en het thomisme nam dit over als centraal metafysisch gegeven. De causaliteit viert in de peripatetische filosofie triomfen, zoals nergens anders het geval is en steeds ontmoeten wij er óók de dualiteit van oorzaak en gevolg, welke beide zaken in andere filosofieën nogal eens verkapt samenvallen, zoals het geval is bij Descartes' *causa sui*, Galilei's bewegingsopvatting en de latere opvolger ervan, het z.g. traagheidsbeginsel. Dan was daar nog de – in stoïsch verband te plaatsen - *conatus* als uit zichzelf veroorzakende kracht. Als de efficiënte oorzakelijkheid al zo verzwakt is, hoe zou men in de moderne filosofie nog toekomen aan de finale, de materiële en de formele causaliteit? In een recent artikel (Jaarboek 2003 v/h Thomas Instituut Utrecht) blijkt een voorheen vaak voorkomende neoscholastieke benadering nog volop te leven: geen verschil tussen het veroorzakende en het veroorzaakte van het beginsel, *materia prima* als *potentia pura* en substantivering van vorm, stof, act en potentie, al wil men ook ontsnappen aan elk misverstaan van de wezenlijke aristotelische/thomistische bedoeling. Langs de weg van de *petitio principii* wordt dan geconcludeerd tot “ontologisch dualisme”. Vervolgens wordt de gehele dualiteitsfilosofie van Aristoteles/Thomas terzijde gesteld, zonder dat er een alternatief voor gegeven wordt.

Wie het aristotelische hylomorfisme niet accepteert, is genoodzaakt Parmenides of Herakleitos te volgen, in welke versie dan ook. Parmenidiaans moet de verandering dan in de sfeer van een puur verschijnen worden geplaatst, waarmee er diverse fenomenismen en fenomenologieën opdoemen, niet zelden op een monistische basis, want het éne van Parmenides blijft nogal eens op de achtergrond. Of men is gehouden om – heraclitisch – alles tot een worden te herleiden, zodat de vaste essenties komen te vervallen en met in een maximale absurditeit verkeert, zoals Hegel en de zijnen. Combinaties van

parmenidianisme en heraclitisme komen ook veelvuldig voor in het moderne filosoferen (Nietzsche, Heidegger, Derrida).

Terzijdestelling van het klassieke hylomorfisme werkt onvermijdelijk door tot in de gehele complementaire dualiteitsstructuur van de peripatetische benadering, zodat men ook de thomistische metafysica (en wel vanaf Thomas zelf) niet langer staande kan houden. Als men het christelijke geloof niet meer door een solide filosofie van stof en vorm (om alleen deze twee te noemen) kan doen ondersteunen, komen leerstukken als dat van de anima separata of zelfs het voortbestaan van de individuele ziel als zodanig in fideïstisch vaarwater terecht, waar zij doorgaans niet al te lang drijvende blijven.

Wij laten hieronder enkele stellingen volgen teneinde de discussie over het onderwerp nog wat extra te prikkelen, aangezien “du choc des opinions la vérité se naît”.

1. Wat geen Actus Purus is, maar uit de operatio divina ad extra stamt, kan niets anders zijn dan enigerlei samenstelling van act en potentie.
2. Ook en bovenal de actus essendi zélf bevat potentialiteit, aangezien deze super-act elke zijnde in z'n geheel constitueert, actualiter en potentialiter (a).
3. In de uit stof en vorm samengestelde dingen is de vorm de act, maar deze is in die zin potentieel, dat zij geen ding tot stand kan brengen zonder materie (het gaat uiteraard om aan de materie gebonden vormen).
4. Er is dan wederzijdse potentie, maar elk der beide potenties is van een geheel andere aard (principia ad invicem, sed in diverso genere).
5. Al betogend, wordt veelal uit het oog verloren, dat stof en vorm als causale beginselen zélf ongematerialiseerd resp. ongevormd zijn! Onderscheiden moet dus worden tussen het onruimtelijk/ontijdelijke beginsel-van-waaruit, de werking (of het ondergaan) van het beginsel en het effect ofwel resultaat, het ding als substantie. Al te vaak stelt men zich metafysische beginselen als quasi-dingen voor, hoezeer men ook alle platoonse associaties vermijden wil.
6. De zogeheten eerste stof van Aristoteles is dan ook beginsel van materialiteit, niet zélf stof, zoals de vorm beginsel van formaliteit is. Als er terminologische precisie nagestreefd wordt i.v.m. vormen die niet op zichzelf kunnen bestaan zonder materie, zou er gesproken kunnen worden van stoffelijkheid en vormelijkheid, om te vermijden dat beide beginselen als reeds effecten (van zichzelf) worden beschouwd.
7. Tengevolge van de separerende neiging in het nominalisme, werden de beginselen stof en vorm eigenlijk van hun metafysisch karakter en hun organische verbondenheid ontdaan, om aldus min of meer tot fysische quasi-substanties gemaakt te worden (wat zich niet zelden tot het niveau van act en potentie uitstreckte). Thomisten van de Laatscholastiek ondergingen soms enige invloed ervan, waardoor denkproducten als ‘migratio formarum’, ‘fluxus formae’ of ‘forma fluens’ hun intrede deden, waaronder ook de ‘potentia pura’.
8. De materia prima is dan ook niet met potentia pura gelijk te stellen; immers ‘pure potentie’, zo men deze uitdrukking wil bezigen, is uitsluitend het algemene beginsel van aanleg, nog niet verbijzonderd tot deze of gene potentie (b). Materiële potentie is niet de algemene potentie (dan zou iedere potentie tevens stof zijn), maar die welke eigen is aan stoffelijke zaken. Bedoelde stoffelijke potentie is vanzelf niet uit de vorm afkomstig, maar móet ergens in rusten, daar geen potentie vanuit een isolement kan optreden.
9. Niet kan dus worden gezegd, dat de materia prima potentia is. Alleen juist is, te spreken van materia prima die in potentie is tot de ontvangst van vormen. Als ergens gesproken wordt van “de materia prima als potentia tantum” (c), moet dit begrepen worden in de zin van haar passieve receptiviteit ten aanzien van de vorm. Op zichzelf kan stof niet bestaan, noch zonder vorm, noch voorzien van een eigen vorm, doch dit betekent geenszins dat er materie daarmee niets eigens zou hebben, boven haar potentialiteit ten aanzien van de vorm uit.
10. Als causa materialis en substraatbeginsel is de stof van een eigen perfectie, is zij zelfs een eigen (zij het allerzwakste) vormvrije act, die uiteraard pas door causaal contact met het

- vormbeginsel in de actualiteit van het concrete ding kan worden opgenomen (d). Meerdere oorzakelijke actbeginselen maken te samen de éne actualiteit van het concrete ding uit.
11. Dit eigene is, dat het substraat de zijnsbodem is, die het stoffelijke zijnde aan het niet-zijn onttrekt. Dit zijnsuiterste is de zuivere lichamelijkheid der dingen in de cosmos, nauwkeurig te onderscheiden van hun gequantificeerde en gequalificeerde gevormdheid. Daarmee heeft de materia prima een eigen actwerkelijkheid als corporaliteit, deelhebbend aan de substantialiteit vanwege de vorm. Deze bijdrage vanuit de eerste stof aan de actualiteit van het ding zelf, is van hogere rang, dan de status van de materia prima als subject van veranderingen.
 12. Beide principes, materialiteit en formaliteit, worden intiem één tot het concrete ding, zonder evenwel hun eigen beginselkarakter te verliezen, want bij al hun effecten, blijven zij doorlopend oorzakelijke beginselen, niet onderhevig aan ruimte of tijd.. In de materiële dingen is dus dualiteit van beginselen, maar geen dualisme van twee (of meer) aan elkaar vreemd blijvende quasi-substanties. Juist de metafysische, boven-fysische status van beginselen permitteert hun simultane diversiteit van werking.
 13. Wil men de materia signata op juiste wijze benaderen, dan moet men zich ook weer doorlopend realiseren, dat het een metafysische zaak betreft, niet zelf in ruimtelijkheid of tijdelijkheid verkerend. Vandaar materia signata interminata als het eigenlijke individuatiebeginsel, niet concreet zó of zó begrenzend (e).
 14. Er is een ontologische, dus boventemporele, volgorde bij de werking van vorm op stof. Vanuit de vorm werkt eerst de quantiteit als beginsel van begrenzing en ordening van delen in een geheel. De materia prima, die als zodanig onbegrensd is, wordt daarmee materia signata, nog steeds in de sfeer van beginsel. Nu is er een materie die compleet kan worden gevormd, volgens alle praedicamenten (substantie, qualiteit enz.). Zo hebben we dan de materia secunda. [Wij zien even af van de metafysisch meer fundamentele toekenning van het bestaan aan het wezen (dat vorm én gevormde stof beslaat)].
 15. Gezien de eenheid van het (de zijnsmodi transcenderende) zijn, hebben de zijnswijzen onderling een harmonie in directe of indirecte onderlinge afstemming . Dit geldt eveneens voor stoffelijkheid en vormelijkheid. Weliswaar blijft de eerste stof in potentie tot alle voor vorming geschikte vormen, maar op het vlak van de resultering tot materia secunda is zij geactualiseerd tot numeriek vaststaande en gevormde materie, deel uitmakend van de enkelvoudige/numerieke, concrete substantie.
 16. In levenloze zaken is de stof anders aanwezig dan in levende. Substantiae per accidens kennen geen komende en gaande materie, maar vallen uitsluitend samen met de eenmaal aanwezige stofdelen: de materia secunda is tegelijk en uitsluitend déze waarneembare gevormde stof in déze toestand binnen het hier en nu. Met ontbinding der delen, wordt het ding zélf ontbonden. Bezien we mechanisch samengestelde artefacten, dan constateren we, dat deze gekenmerkt worden door een eenheid in ordening vanuit een centraal, op een doel afgestemd plan. In hun deel uitmaken van het wezenlijke geheel, gaan de onderdelen op in de totaliteit (een wiel is deel van een auto), maar tegelijk blijft het onderdeel iets opzichzelf, want het is niet organisch in het geheel vervat. Beide aspecten sluiten elkaar niet uit (f).
 17. Substantiae per se, levende zaken dus, kennen wél hun stofwisseling. Het opmerkelijke is dan, dat de materia signata identiek blijft, al passeert er voortdurend stof van buitenaf naar buiten toe. Ook de materia secunda als wezenlijk en permanent door de vormwerking tot stand gebracht blijft identiek en kan als ingeprentheid van déze wezensvorm niet vereenzelvigd worden met de door ons waargenomen concrete materietoestand op dit of dat ogenblik. Die kan materia tertia worden genoemd, telkens ‘gevoed’ door de materia transiens, komende en gaande stof. De passerende materie was voorheen gebaseerd in een numeriek andere materia signata, maar wordt bij assimilatie aan de levende substantie gerebaseerd, metafysisch overgebracht in het substraat dáárvan. Het is – nogmaals – niet overbodig erop te wijzen, dat het hier niet gaat over fysische processen (zich afspelend tussen concrete dingen), maar over metafysische beginselen in hun onderlinge, intrinsieke contacten. De materia secunda “absorbeert” de van buiten komende stof en “vertoont” haar als materia tertia, om haar bij een volgende gelegenheid weer los te laten en te laten vertrekken als invoeging in een andere substantie en daarmee tevens in een andere werkingsgerichtheid van de éne materia prima in haar vele verdelingen. De gevormde substantie blijft dezelfde, doch dit geldt ook voor de

materie als begrensde substraat en zelfs voor de gevormde stof, de materia secunda. De materie bezit instantaan verschillende toestanden: onbepaaldheid als materia prima, begrenzing als materia signata, gevormdheid als materia secunda en accidentele concreetheid in deze ruimte en tijd als materia tertia. Vanzelfsprekend moet elke gedachte aan ruimtelijke gelaagdheid (materia prima als onderste laag enz.) worden losgelaten, want er is één stof die simultaan in meerderlei disposities verkeert.

18. De materia secunda in zojuist vermelde zin blijft numeriek dezelfde, want het betreft hier de door deze vorm bepaalde stof van de substantie, nooit te verwarren met de materia tertia of de materia transiens. De individuatie vanwege de materia signata strekt zich innerlijk uit naar de materia secunda op grond van de eenheid der levende substanties. Daarbij blijft de materia secunda allereerst een metafysische aangelegenheid in een fysische realiteit, het concrete ding (g). Zo zijn bij de conceptie alle wezenlijke eigenschappen 'in ovo' aanwezig, waarmee de materia secunda in definitieve staat aanwezig is, onafhankelijk van de groei die het individu doormaakt in z'n materia tertia, gevoed door de passerende stof.
19. Het eigen-aardige van de mens is, dat diens vorm/ziel én beginsel van zelfstandigheid is (zoals ook bij plant en dier) én bovendien als zodanig zelfstandig is, mits toegelegd op het erbij behorende lichaam. De intellectief-voluntatieve essentie 'mens' resulteert reeds binnen het formeel-causale in eigen substantialiteit, waarbij de feitelijke compositie met de materie niet intrinsiek voorwaardelijk is. De bestaanstoekenning aan de substantie geschiedt wél aan de compositie via de zogeheten procreatie.
20. Ofschoon de menselijke ziel van het lichaam afgezonderd kan bestaan, blijft zij op een bepaalde manier met haar eigen lichaam verbonden. Dit vloeit voort uit de singuliere status van de materia signata in verband met de enkelvoudige onsterfelijke ziel, waarmee die stof numeriek één is, zodat de samenstelling deze en geen andere zijnde is en blijft. Het lichaam als gevormd substraat blijft dan ook identiek, zoals in het voorafgaande vermeld, zulks tot en met de materia secunda, de uitkomst van de coöperatie van eerste stof en vorm. De individuerende bepaling vanwege de materia signata geschiedt (ingeval van scheiding der ziel van het lichaam) door middel van de desbetreffende transcendentale relatie, die van habituele aard is: de vorm/ziel heeft zich tot deze, numeriek identiek blijvende stof. Doorlopend gaat het dan ook om dit identiek blijvende lichaam, waarop deze ziel toegelegd blijft. De materia prima (door de quantiteit gesigneerd) is uitgangpunt van de transcendentale en habituele relatie. Daardoor blijft deze omsloten materia op deze vorm als eindpunt van de betrekking gericht (h).
21. Twee als zodanig universele beginselen, stof en vorm, constitueren niettemin numeriek verschillende, individuele substanties. Elke vorm in de volle zin des woords is namelijk 'vorm van het zelfstandige', waarmee al een zijnsconcentratie gegeven is, die zich vereenzelvigd ten opzichte van andere substantiele wezensvormen. Komt daar dan nog de quantitative verdeling vanwege het stofbeginsel bij, dan zijn de beginselen 'stof' en 'vorm' (hoe algemeen ze als zodanig beide zijn) voldoende om meerdere zelfstandige dingen van één enkele soort tot stand te brengen (i).
22. De dood van een levende menselijke zelfstandigheid houdt in, dat de materia signata en ook de materia secunda (als inherent aan het wezen) niet langer actueel aanwezig zijn, maar wel – we herhalen het – habitueel en wezenlijk verbonden blijven met deze ziel/vorm. Wat als volkomen irrelevant wegvalt, is de materia transiens, die overigens ook in de normale stofwisseling evenzeer gaat als dat zij kwam. Een zogenaamd stoffelijk overschot is voorzien van de forma cadaveris en de voorbijgaande stof is dan in een substantia per accidens terecht gekomen, gerebaseerd in een andere werkingsrichting van de gesigneerde eerste stof, die de éne materia prima blijft als universeel principe.
23. In overeenstemming met het zojuist genoemde, ontvangt de ziel bij de in het Geloof toegezegde verrijzenis van het lichaam haar eigen, numeriek identieke, materia prima/signata/secunda terug. De ziel, dan in een bovennatuurlijk toestand verkeert, krijgt een absolute greep op de stof, die dan niet meer afgescheiden kan worden doordat de fragiele materia transiens ontbreekt. Ook van een materia tertia kan dan niet langer worden gesproken, want toestandsveranderingen als in de aardse sfeer (van zuigeling tot grijsaard e.d.) is geen sprake meer. De materia secunda is dan de uiterst-concrete.

24. Omdat de stof een beginsel is dat – zoals alle beginselen – niet onderhevig genoemd kan worden aan ruimtelijkheid en tijdelijkheid, heeft de vorming van de stof in de definitieve en eeuwige toestand plaats, onafhankelijk van de huidige cosmos, die slechts krachtens een bepaalde gerichtheid van de begrensde eerste stof het huidige ‘hier en nu’ is, met de instabiliteit die zich manifesteert in de materia transiens. Vanuit het vormbeginsel en ook vanuit het stofbeginsel zijn realisaties mogelijk die geen concrete stoffelijke, ruimtelijke en tijdelijke relatie hebben met het heelal waarin wij thans verkeren. Verdwijning van ons huidige universum kan het meest doeltreffend geschieden doordat de Eerste Oorzaak de eerste stof en de vormen hun werking alhier tot een einde brengt en ze een ander realiteitsgebied laat constitueren.

Aantekeningen

- a. O.i. verdient het de voorkeur, de zijnsmodi act (voltooidheid) en potentie (aanleg) beide binnen de algemene zijnsconstituering te houden. De (werkelijke, maar ook de overige) verschillen tussen de complementaire modi, als stof en vorm, volgen in eerste instantie uit de onderlinge onherleidbaarheid; bijvoorbeeld: vorm is bepalend beginsel, stof is bepaald wordend beginsel. De zijnsact fundeert alle modi, ook de potentie, zonder dat dit iets afdoet aan de distinctiones reales.
- b. In IX Metaph., lect. 7 *Potentia non potest definiri nisi per actum*; S.Th. I, 77 a. 1c *Potentia est eius cuius est actus, cum potentia et actus dividant ens et quolibet genus, oportet quod ad idem genus referatur potentia et actus*.
- c. I VII Metaph. Lect. 2 1285-1292 *Materia enim non potest per se existere sine forma, per quam ; der Begriff der materia prima, Studi Tomistici est ens actu, cum de se sit in (sic) potentia tantum etc*.
- d. N.Luyten : *Der Begriff der Materia Prima (Studi Tomistici 18, 1982, pp. 28-44)* spreekt van de materie als grensbegrip, niet over enigerlei act die de materia prima zou bezitten. Steven Baldner in *Matter, Prime Matter and Elements, 1998*, ziet de eerste stof als een a-formele co-act, éénwordend met de vorm tot het zelfstandige ding. Ook Christopher Byrne en Robert Sokoloust kennen de eerste stof een zekere actstatus toe, die dan vanzelf geen formele act is. Dat deze visie nog niet al te zeer verbreid is, hangt wel samen met de vrees om voor ‘scotist’ of ‘suareziaan’ te worden aangezien, welke vrees ongefundeerd is.
- e. *Sent. III, d. 1, q. 2, art. 5 ad 1; In Boeth. De Trinit. 50.125-231 (uno modo secundum terminationem dimensionum, alio modo sine ista determinatione ... et ex his dimensionibus interminatis efficitur hac materia signata, et sic individuat formam et sic ex materia causatur diversitas secundum numerum in eadem specie*.
- f. Steven Baldner o.c. “No thing can have more than one substantial form, not even a compound.”. Nadere toelichting hier is nodig, want in een kunstmatige samenstelling zijn de onderdelen én in de accidentele zelfstandigheid opgenomen, zoals een machine-onderdeel, én apart blijvend. Dit kenmerkt mechanismen.
- g. De materia secunda , één met de wezenlijke eigenschappen van de vorm, blijft metafysisch identiek in de substantie (dezelfde beenderen, vlees, huid enz. door de accidentele wisselingen heen). Als zodanig past de materia secunda perfect bij de materis signata interminata, die eveneens vrij is van ruimtelijk-tijdelijke verschijningswijzen. De materia tertia past bij de materia signata terminata.
- h. De materia prima die door de quantiteit omgrens is, blijft in de menselijke substantie (actueel dan wel habitueel) déze materia prima.
- i. H.Seidl in *Über seiendes und Wesenheit, Felix Meiner Verlag, Hamburg, 1988*, attendeert erop, dat Thomas de menselijke ziel krachtens haar specifieke, intellectieve subsistentie al een eigen individualiteit vertoont. Hier kan worden opgemerkt, dat er (als geheel wordt afgezien van materialiteit/corporaliteit) géén mens als zelfstandige zijnde zou kunnen bestaan, omdat de stof in de definitie begrepen is. Tenzij men de mens herdefinieert als een soort van laagste engel.